



Stockholms  
universitet

Kriminologiska institutionen

# Urinprovtagning enligt Foucault

- En studie om före detta intagnas syn på urinprovtagningen på anstalt

Examensarbete 15 hp

Kriminologi  
Kriminologi, kandidatkurs (30 hp)  
Vårterminen 2016  
Robin Camenius

## Sammanfattning

Intagna på svenska anstalter har enligt fängelselagen en skyldighet att lämna urinprov på kriminalvårdspersonalens begäran. Urinprovtagningar vid anstalter är en åtgärd som är tänkt att minska cirkulering av narkotika och att hjälpa intagna med sitt missbruk. Denna studie fokuserar på den mycket specifika situation där intagna avkrävs urinprov, utifrån den intagnes perspektiv. Syftet med studien är att utifrån Foucaults maktanalys se hur före detta intagna uppfattar urinprovtagningar på anstalt och hur de resonerar kring situationen. Den lilla mängd tidigare forskning som finns om urinprovtagning visar att intagna uppfattar situationen som kränkande men även som en rutinmässig del av livet på anstalten.

Studiens teoretiska utgångspunkter är inspirerade av Michel Foucaults klassiska maktanalys. Makt är enligt Foucault både en relation mellan individer och de handlingar som överordnade individer begär gentemot underordnade. I denna studie betraktas kriminalvårdspersonal som överordnade, vars handlingar som riktas mot intagna utgör maktutövning. Intagna, de underordnade i maktrelationen, kan i sin tur göra motstånd mot denna maktutövning. Genom semistrukturerade intervjuer med före detta intagna utforskas hur intervjupersonerna uppfattar maktrelationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal, hur maktutövning sker genom urinprovtagning samt hur intagna kan göra motstånd mot urinprovtagningssituationen.

Studien visar att intervjupersoner uppfattar den ojämlika maktrelation som finns mellan intagna och kriminalvårdspersonal och att en aspekt av denna maktrelation är det sociala stöd som kriminalvårdspersonal har möjlighet att ge intagna. Vidare är urinprovtagningen, utifrån Foucaults maktanalys, att betrakta som en maktutövning med dess påträngande inslag av övervakning, belöning och bestraffning. Det motstånd som intervjupersonerna visar på tar sig formen av att den intagne fuskar, eller försöker att fuska, samt att vägra att lämna urinprov. Studien bekräftar även vad tidigare forskning har visat – att urinprovtagningssituationen är kränkande samtidigt som det, och av samma intervjupersoner, också uppfattas som en rutinmässig del av livet på anstalten.

## Abstract

Inmates in Swedish prisons are by law required to comply when asked by prison officers to provide a urine test. The use of urine test is a measure which aims to reduce the amount of drugs in prisons and to support inmates with drug addictions. This study focuses on the specific situation in which urine samples are procured through the eyes of the ex-inmate. The aim of the study is to explore how ex-inmates make sense of the procedure through a theoretical framework grounded in power and resistance. Previous research concerning urine tests, though lacking in scope, suggests that inmates regard the procedure as degrading but also as a routine fact of life in prison.

The study is theoretically grounded in Michel Foucault's classic analysis of power. Power is, says Foucault, both as a relation between individuals and as actions of individuals in superordinate positions in any power-relation. This study holds the prison officer as superordinate, whose actions are considered to be exercised power. Conversely, inmates are considered subordinates who may resist the power that the prison officers exercise. These themes of power-relations between prison officers and inmates, the exercise of power and the different ways in which inmates may express resistance, are explored through semi-structured interviews with ex-inmates.

The study shows that the interviewed ex-inmates perceive the unbalanced power-relation between inmates and prison officers, and one aspect of this power-relation consist of the prison officer's willingness to give social support. Urine tests are, according to the theoretical analysis, an example of how prison officers exercise power by closely monitoring the inmate's body, but also through the application of reward and punishment in relation to the urine sampling procedure. Resistance to urine sampling by inmates is expressed through manipulating, or trying to manipulate, the urine test or by simply refusing to comply with the procedure. The study also confirms previous research which shows that urine tests are understood by the ex-inmates as a degrading exercise, but also, and by the same ex-inmates, as a routine measure of every day prison life.

# Innehållsförteckning

1. Inledning .....	1
1.1. Problemformulering .....	2
2. Syfte och frågeställningar .....	2
2.1. Frågeställningar .....	2
3. Tidigare forskning .....	3
4. Teoretiska utgångspunkter .....	4
4.1. Makt som relation .....	4
4.1.1. Maktrelationens instabilitet .....	4
4.2. Makt som aktivitet .....	5
4.2.1. Övervakning .....	5
4.2.2. Belöning och bestraffning .....	6
4.3. Motstånd .....	6
4.4. Bortom Foucaults maktanalys .....	7
5. Metod .....	7
5.1. Intervjupersonerna .....	8
5.2. Genomförandet av intervjuerna .....	9
5.3. Transkribering .....	10
5.4. Etiska överväganden .....	10
5.5. Reflektioner kring undersökningens begränsningar .....	11
6. Analys .....	12
6.1. Maktrelationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal .....	12
6.1.1. Intagna och kriminalvårdspersonal – vi och dem .....	13
6.1.2. Socialt stöd .....	13
6.2. Makt som aktivitet .....	15
6.2.1. Proceduren .....	15
6.2.2. Spegel .....	16
6.2.3. Kriminalvårdspersonalens närvaro .....	16
6.2.4. Belöning och bestraffning .....	17
6.3. Motstånd .....	19
6.3.1. Fusk .....	19
6.3.2. Urinprovsvägran .....	21
6.3.3. Missbruk och andra anledningar till att göra motstånd .....	22
6.4. En kränkande situation .....	23
6.4.1. Nakenhet och kriminalvårdspersonalens närvaro .....	24
6.4.2. En rutinmässig situation .....	26
7. Slutsatser .....	27
8. Avslutande diskussion .....	28
9. Litteraturlista .....	31
9.1. Internetkällor .....	32
10. Bilagor .....	33
10.1. Intervjuguide .....	33

# 1. Inledning

Personer som är dömda till fängelse och intagna på svenska anstalter är enligt 8 kap. 6 § av fängelselagen skyldiga att lämna urinprov på kriminalvårdspersonalens begäran (SFS 2010:610). Urinprovtagning är en åtgärd som – tillsammans med visitationer av celler, beslagtagning av narkotika, genomsökningar av celler med hjälp av narkotikahundar, visitering av de som besöker intagna m.fl. – syftar till att minska införsel och tillgången till narkotika på svenska anstalter (Brottsförebyggande rådet 2008:13). Att det ska vara svårt eller omöjligt att bruka narkotika är ett viktigt tema för Kriminalvårdens verksamhet; ”*Inom Kriminalvården tolereras inga droger. Tester och visitationer spårar narkotika. Narkotikahundar avskräcker och hindrar insmuggling av narkotika i häkten och anstalter*” (Kriminalvården 2007:11). Möjligen är kampen mot narkotikabruket på anstalter så viktig för Kriminalvårdens verksamhet då mellan 60 och 70 procent av de som döms till fängelse i Sverige har någon form av missbruk (Kriminalvården 2014:42; Kriminalvården 2016a:79-80).

Urinprovtagning visar om den intagne har brukat narkotika under fängelsevistelsen och är en av de åtgärder som används i denna kamp mot narkotika som har pågått på svenska anstalter. På de olika avdelningsformerna som finns på anstalter ser användningen av urinprovtagning olika ut. På normalavdelningar utförs randomiserade stickprov och tiden mellan prover kan variera mellan allt från timmar till veckor, och på behandlingsavdelningar sker urinprov mer frekvent och är både en förutsättning för att intagna får vara kvar på avdelningen liksom ett sätt att motivera intagna att avhålla sig från narkotika (Brottsförebyggande rådet 2003:37-39; 2008:23, se även SOU 2005:54:545-547).

En vägran att lämna urinprov kan resultera i olika bestraffningar, t.ex. indragen permission, extra tillagda straffdagar, förminskade möjligheter till vårdsvistelse<sup>1</sup> eller andra utslussningsåtgärder. Vidare är urinprovtagning tillsammans med visitationer och inpasseringskontroller ”*några av metoderna för att hjälpa klienterna att bli av med sitt missbruk*” (citat ur Kriminalvården 2016b<sup>2</sup>; se även Brottsförebyggande rådet 2007:6). Samtidigt finns knappt forskning om hur intagna uppfattar urinprovtagningen. I en av Kriminalvårdens studier (2013) betraktar kriminalvårdspersonal ”*urinprover som den mest integritetskränkande av de företeelser som diskuterades*” i de intervjuer som genomfördes och Brottsförebyggande rådet (2005) har visat att intagna själva uppfattar urinprovtagningssituationen som ”*integritetskränkande och förnedrande*” (Kriminalvården 2013:15;

---

<sup>1</sup> Vårdsvistelse innebär att den dömda avtjänar sista delen av sitt straff på ett behandlingshem.

<sup>2</sup> För fullständiga URL-adresser se *Litteraturlista*.

Brottsförebyggande rådet 2005:31). Om Kriminalvården betraktar urinprovtagning som ett sätt att hjälpa dess klienter utgör situationen i denna studie istället en maktutövning gentemot underordnade individer. I och med urinprovtagningen ställs intagna inför en tvingande situation i vilken de – helt eller halvt nakna – avkrävs att urinera inför kriminalvårdspersonal. Tillsammans med nakenheten utgör övervakning liksom belöning och bestraffning i samband med urinprovtagningen centrala frågor som bör undersökas närmare.

## 1.1. Problemformulering

Urinprovtagning är en praktik som varje intagen på ett fängelse i Sverige erfar. Det faktum att intagna är skyldiga enligt lag att lämna urinprov och den bristande mängd forskning i ämnet vittnar om att det behövs en bättre förståelse för hur intagna uppfattar urinprovtagningen och resonerar kring situationen. Bristen på forskning angående situationen är oroväckande och utgör en god motivering för att närmare undersöka intagnas syn på urinprovtagningen. Den forskning som finns visar att provtagningen kan uppfattas som en kränkande situation av de intagna. Denna kränkande aspekt utgör tillsammans med den asymmetriska relationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal på anstalter intressanta ingångar för en maktanalys. Foucaults maktanalys används i denna studie för att analysera aspekter av både maktrelationen och de handlingar som är ett uttryck för maktrelationen. Viktiga punkter att belysa enligt detta teoretiska ramverk är hur intagna uppfattar urinprovtagningssituationen, maktrelationen och maktutövningen samt hur de kan göra motstånd mot maktutövningen.

## 2. Syfte och frågeställningar

Syftet med studien är att se hur före detta intagna på svenska anstalter uppfattar och resonerar kring urinprovtagningssituationen på anstalter. Studien är teoretiskt driven av Foucaults maktanalys och fokuserar därmed på maktrelationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal, maktutövning under urinprovtagningen och hur före detta intagna resonerar kring att göra motstånd mot situationen.

### 2.1. Frågeställningar

1. Hur uppfattar intervjupersonerna maktrelationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal samt maktutövning i samband med urinprovtagningen?
2. På vilka sätt kan intagna enligt intervjupersonerna göra motstånd mot urinprovtagningssituationen?
3. Finns det aspekter av intervjupersonernas uppfattning av urinprovtagningssituationen som inte ryms inom Foucaults maktanalys?

### 3. Tidigare forskning

Forskning om urinprovtagningssituationen ur de intagnas perspektiv är klart bristfällig. I den mån urinprovtagning överhuvudtaget berörs inom forskning är det som en del av Kriminalvårdens utvärderingar av verksamheten eller i undersökningar av Brottsförebyggande rådet. Den tidigare forskningen är i denna studie avgränsad till att endast gälla svensk forskning då studien anses tillhöra en svensk kontext. Till denna svenska kontext hör både den lag som innebär att intagna kan avkrävas urinprov av kriminalvårdspersonal liksom den långvariga kamp mot narkotika som har drivits i Sverige, i vilken kriminalvården har tillskrivits en primär roll (SFS 2010:610; SOU 2000:126:223-226). Nedan presenteras de studier av Brottsförebyggande rådet och Kriminalvården som berör urinprovtagningssituationen.

Brottsförebyggande rådet har genomfört en studie om hur intagna uppfattar missbruksvården på anstalter. Studien riktade sig genom enkäter till 265 intagna på nio anstalter. Enkäterna visade att intagna uppfattar provtagningssituationen som ”*integritetskränkande och förnedrande*” (Brottsförebyggande rådet 2005:31). I studien finns även exempel på att intagna uppfattar sig bli bestraffade då de lämnar ett positivt urinprov och att negativa urinprov saknar motsvarande belöningar (Ibid.:35, 39). Undersökningen visade också att vissa intagna kan betrakta urinprovtagning som en rutinmässig åtgärd (Ibid.:25).

En av Kriminalvårdens studier, *Straff och personlig integritet*, ämnade undersöka hur Kriminalvården kunde upprätthålla centrala etiska principer i arbetet med att verkställa fängelsestraff (Kriminalvården, 2013:6). Genom fokusgruppsintervjuer med anställda på två anstalter sökte studien svara på om Kriminalvårdens värdegrund (se Kriminalvården 2007) överensstämmer med faktiska förhållanden i dessa anstalter. Intervjuerna visade att de flesta av intervjupersonerna på en av anstalterna betraktar ”*urinprover som den mest integritetskränkande av de företeelser som diskuterades i fokusgrupperna*” (Kriminalvården 2013:15). Personalen angav att det framförallt är nakenheten som tycks vara det som intagna uppfattar som kränkande och att många intagna önskar att få intyg av en psykiatriker för att inte behöva lämna urinprov nakna (Ibid.). Personalen menade också att vissa intagna tycks betrakta situationen som en rutinmässig del av vardagen (Ibid.:15-16). Studien fokuserade endast på hur kriminalvårdspersonalen uppfattade att intagna såg på provtagningssituationen.

Ovan nämnda studier omnämner urinprovtagningssituationen och hur intagna uppfattar denna endast i den mån som ämnet har framkommit i studier som primärt har undersökt helt andra frågeställningar. Utöver dessa finns det exempel på forskning gällande urinprovtagning som är mer medicinskt orienterad; hur länge narkotikaklassade preparat kan upptäckas hos missbrukare genom analyser av

urinprov, och hur väl andra metoder, t. ex. utandningsprover, upptäcker narkotikabruk (se Kriminalvården, 2011a & 2011b).

## 4. Teoretiska utgångspunkter

Urinprovtagningssituationen betraktas i denna studie som en lämplig situation där vi kan studera hur individer uppfattar makt och hur de kan göra motstånd mot maktutövning. Men vad menas egentligen med *makt* och *motstånd*? Och är det någon skillnad på *makt* och *maktutövning*? Detta avsnitt om teori syftar till att besvara dessa och liknande frågor. I denna studie ser vi närmare på intervjupersonernas uppfattning om urinprovtagning genom en förståelse av makt som indelat i två delar. Makt är en *relation*, eller om vi så vill, ett styrkeförhållande mellan individer (Foucault 2002:102-105). Makt är också en *aktivitet* som kommer till uttryck i handlingar som den överordnade parten i maktrelationen begår gentemot, eller i relation till, den underordnade parten (Foucault 1980:98). Trots att makt som relation och makt som aktivitet i en teoretisk mening är nära sammankopplade presenteras dessa separat nedan. I fortsättningen används *maktrelation* eller *styrkeförhållande* istället för, och liktydigt med, makt som relation. Då det gäller makt som aktivitet används termen *maktutövning*. Begreppet *makt* är bredare i sitt omfång och syftar här både till maktrelationen och till maktutövningen. Nedan presenteras även *motståndet* som en individ i en underordnad position uttrycker genom handlingar mot maktutövning. Den avslutande delen visar vad för aspekter av urinprovtagningssituationen som inte ryms inom Foucaults maktanalys.

### 4.1. Makt som relation

Ett av Foucaults viktigaste bidrag genom sin maktanalys är just maktens relationella karaktär. Att betrakta makt som en relation förutsätter att vi talar om en ojämlik relation mellan de båda parterna som är inblandade. Hos Foucault hittar vi inte sällan formuleringar som antyder att makten är beroende av de underordnade; makten ”*omger dem* [underordnade], *den sprids genom dem, den stöder sig på dem*” (Foucault 2003:32). Den underordnade är lika mycket en del av maktrelationen som den överordnade. De båda parterna är på grund av maktens relationella karaktär bundna till varandra i ett ömsesidigt förhållande (Foucault 1980:159). Den individ som har en starkare ställning i maktrelationen – i denna studie kriminalvårdspersonal – är den *överordnade* parten och den individ som har en svagare ställning – här den intagne – är den *underordnade*. I fängelset är uppdelningen särskilt tydlig med å ena sidan kriminalvårdspersonal och å andra sidan de intagna.

#### 4.1.1. Maktrelationens instabilitet

Möjligen strider förståelsen av makt som en relation mot en vardaglig förståelse av makt som många har. Det kan finnas en tendens att se på och tala om makt som något den ena parten äger, något den



starkare parten lägger beslag på eller använder. Ofta sägs det att någon har makt eller använder makt. En sådan förståelse av makt som en egenskap eller objekt är enligt Foucault felaktig; makt är ”*något man utövar snarare än besitter*” och maktrelationen måste betraktas som ”*ständigt spända, ständigt aktiva relationer, snarare än ett privilegium som man skulle kunna inneha*” (Foucault 2003:32). Att maktrelationen är spänd och aktiv, och därmed instabil, kommer sig av de båda parternas ständiga försök att påverka styrkeförhållandet genom handlingar (Hörnqvist 2012:20-23; Nilsson 2008:85-86). Då den överordnade genom handlingar söker reproducera styrkeförhållandet eller göra det ännu mer ojämlikt är det fråga om *maktutövning*, och då den underordnade söker utjämna eller annars påverka relationen, är det fråga om *motstånd*. Maktrelationen är enligt Foucault primär just på detta vis – den är grunden för de handlingar som den över- och underordnade begår i relation till varandra (Hörnqvist 2012:13-15). Den underordnade är i beroendeställning till den överordnade och maktrelationen kommer alltid i uttryck i handlingar som parterna begår (Ibid.:14-15). Maktrelationen är alltså ojämlik och de båda parterna har olika förutsättningar och handlingsalternativ. På detta vis kan en handling såsom att ge socialt stöd vara en del av maktrelationen i det att parterna har olika möjligheter att bestämma om ett sådant stöd ska förekomma eller inte.

## 4.2. Makt som aktivitet

Makt som aktivitet, eller maktutövning, är de handlingar som den överordnade begår och som faktiskt, eller har som syfte att, stärka, reproducera eller på andra vis påverka maktrelationen (Ibid.). Det finns enligt denna definition ingen egentlig skillnad mellan vilka mänskliga handlingar som är maktutövning och vilka som är exempel på den underordnades motstånd. Pondera t.ex. att en individ i en maktrelation bestämmer sig för att agera hotfullt gentemot den andra parten. Det som gör att vi kallar handlingen för *maktutövning* när den överordnade är hotfull, och omvänt för *motstånd* då den underordnade är hotfull, är alltså den relativa styrkeposition som parterna innehar gentemot varandra. I fortsättningen av detta avsnitt ska vi se närmare på olika aspekter av maktutövningen mot underordnade individer.

### 4.2.1. Övervakning

Enligt Foucault är övervakning och de metoder ”*som möjliggör en minutiös kontroll av kroppens verksamheter*” en del av maktutövningen (Foucault 2003:139). Övervakning är ett ”*redskap*” och ett ”*kugghjul i den disciplinära maktapparaten*” (Ibid.:176). Övervakningen är således en intrikat del av maktutövningen, men vad är dess syfte? Foucault menar att övervakningen av individer i fängelset syftar till att underkuva de intagna, göra de fogliga och nyttiga inför organisationens mål (Ibid.:233). Ser vi till maktutövningen i urinprovtagningssituationen är den noga övervakningen av de intagnas kroppar viktig eftersom den verkar för att att proceduren genomförs på ett korrekt vis och förhindrar

att den intagne på något vis manipulerar urinprovet. En sådan övervakning görs möjlig genom speglar som är riktade på så vis att de tillåter en oavbruten observation av den intagnes kropp. Kriminalvårdspersonal som befinner sig i urinprovtagningsrummet genomför denna detaljerade övervakning.

#### 4.2.2. Belöning och bestraffning

Enligt Foucault är belöning och bestraffning en central del av fängelset och andra institutioner där maktutövning är en del av verksamheten; *"Innerst inne i alla disciplinära system finns det en liten straffmekanism"* (Ibid.:179). Bestraffningen inriktar sig ofta på vanliga handlingar såsom den underordnades uppförande i någon rutinmässig handling. Både belöning och bestraffning inriktar sig på den underordnades beteende och syftar till att tillrättavisa individen i förhållande till en etablerad beteendenorm (Ibid.:179-181). Bestraffningen i fängelset är på detta sätt korrektiv till sin karaktär, något som också gäller belöningen för att den underordnade följer beteendenormen (Ibid.:180). Belöningar och bestraffningar syftar alltså till att tillrättavisa individen, att ordna densamma enligt en uppförandenorm och att rätta till avvikelser från samma norm. Den övning eller procedur under vilken den underordnade återkommande utvärderas ordnar individens utveckling i förhållande till sig själv, och andra, och utgör därmed en grund för jämförelse och dokumentering av förändring (Ibid.:163). I denna studie är urinprovtagningen en sådan procedur, genom vilken de intagna kan bestraffas och belönas för sitt uppförande.

#### 4.3. Motstånd

Foucault har skrivit tusentals sidor om makt och maktutövning men jämförelsevis mycket lite om motståndet mot maktutövning. Det finns dock en allmängiltighet i formuleringarna av motståndet som visar att motståndet alltid finns där makt är närvarande; *"där makt finns, finns motstånd // motståndspunkter finns överallt i maktnätet"* och *"De [motstånden] är andra sidan i maktrelationerna; de finns med där som den okuvliga motparten"* (Foucault 2002:105-106). Motståndet är alltså maktutövningens motpart och en fundamental del för förståelsen av all maktutövning, men detta innebär inte att motstånd är maktutövningens raka motsats, dess negation (Ibid.:106).

Motstånd mot maktutövning är alltså en del av maktanalysen men vilka handlingar är exempel på motstånd? Motstånd kan enligt Foucault ta sig i uttryck genom handlingar som är *"nödvändiga, osannolika, spontana, vilda, isolerade, samordnade, smygande, våldsamma, oförsonliga, kompromissvilliga, egennyttiga eller beredda till offer"* (Ibid.). Ser vi till denna beskrivning av motståndets möjliga former väcks dock en rad frågor. Hur vet vi vilka handlingar som är *nödvändiga*? Hur ser en *sannolik* handling ut? Frågorna är förstås svåra att besvara. Det finns en fara med en alltför

bred definition av begreppet eftersom nästan alla handlingar då kan betraktas som motstånd. Denna studie avgränsar därmed vad som avses med motstånd och betraktar motstånd som *de handlingar som på något vis är avsedda att rubba eller helt avvisa urinprovtagningen som procedur*. Detta kan t. ex. ske genom att en intagen vägrar att lämna urinprov eller försöker att fuska. Anledningen till att fusk och urinprovsvägran utgör exempel på motstånd är att de begås av den underordnade parten i maktrelationen. Ser vi till den nyss givna definitionen av motstånd kan vi också notera att ett passivt accepterande av proceduren inte betraktas som ett exempel på motstånd i denna studie.

#### 4.4. Bortom Foucaults maktanalys

Något som Foucault till stora delar negligerade var hur individen uppfattar makt och motstånd. Att en underordnad känner sig t.ex. maktlös och kränkt av maktutövning utgör således aspekter som inte ryms inom Foucaults maktanalys. Att detta är fallet speglas på sätt och vis i det att Foucaults, för kriminologer, mest kända verk *Övervakning och Straff* – som behandlar maktutövning i disciplinära institutioner som fängelset och det moderna samhället i övrigt – inte alls nämner sådana aspekter av maktutövningen. Hur underordnade upplever den maktutövning som beskrivs lämnas helt till läsarens fantasi. Detta undvikande av upplevelsemässiga aspekter av maktutövning och motstånd kan ses som en reaktion på, och i viss mån, ett avståndstagande till fenomenologins stora utrymme i den franska, och främst marxistiska, intellektuella tradition som rådde under stora delar av Foucaults verksamhets tid (Foucault 2005:xv; Nilsson 2008:19-23; för en uttömmande diskussion se Rajan 2002). I denna studie utgör intervjupersonernas uppfattning om situationens kränkande aspekter ett teoretiskt tomrum i den meningen att sådana aspekter inte lätt ryms inom maktanalysen. Även om Foucault tenderade att bortse från sådana inslag utgör de i denna studie en intressant del av materialet.

#### 5. Metod

För att besvara frågeställningarna genomfördes kvalitativa semistrukturerade intervjuer med individer som tidigare har suttit i fängelse. Det hade naturligtvis varit önskvärt att intervjua individer som idag sitter i fängelse, men detta kunde ej ske på grund av etiska skäl. Att en intervju är semistrukturerad innebär att den genomförs med ett visst mått av flexibilitet vad gäller vad intervjun kan komma att handla om (Bryman 2008:413-415). Intervjuerna genomfördes med detta format för att ge intervjupersonerna svängrum under samtalet, utrymme att själva säga vad som var viktigt i situationen utan att forskaren bestämmer detta i förväg. Denna intervjuform och den frihet den tillåter är motiverat med tanke på att forskningsläget ur den intagnes perspektiv är undermåligt. Att vända sig till de som antas vara underordnade är även teoretiskt motiverat på det viset att Foucault menar att makten ”*kommer underifrån*” (Foucault 2002:104). Med detta menar Foucault att makten ”*stöder*”

sig på underordnade individer i maktrelationer samt att maktens verkningar bör studeras på individnivå före en strukturell nivå (Foucault 2002:103-104; 2003:31-32; Nilsson 2008:92-95).

Att intervjuerna tar vara på hur intervjupersonerna uppfattar urinprovtagningssituationen och vilken betydelse den kan ha för just dem är relaterat till att studien intar en fenomenologisk positionering. Med detta menas att intresset för människans uppfattning om verkligheten föregår ett intresse för hur verkligheten faktiskt är (Brinkmann & Kvale 2014:31, 44-51; Sohlberg & Sohlberg 2013:63-66). Ovan noterades att Foucault generellt tog avstånd till fenomenologiska aspekter av makt och motstånd (Nilsson 2008:19-23). Denna studies fokus på intervjupersonernas erfarenhet och uppfattning om urinprovtagningssituationen utgör således något som i strikt mening strider mot en rättrogen läsning av Foucault.

Analysen som genomförs nedan är en kvalitativ innehållsanalys, en mycket vanlig kvalitativ analysmetod som syftar till att identifiera framträdande teman i ett datamaterial (Bryman 2008:504-506). Analysen kan även sägas vara teoretiskt riktad då materialet och de teman som identifieras har begripliggjorts genom Foucaults maktanalys. Genom arbetets gång har det varit en växelverkan mellan å ena sidan identifieringen av framträdande teman i intervjuerna, å andra sidan att försöka förstå dessa utifrån de teoretiska utgångspunkter som Foucault erbjuder.

I fortsättningen av detta avsnitt presenteras hur intervjupersonerna söktes upp, hur intervjuerna gick till samt hur transkriberingen genomfördes. Senare diskuteras etiska överväganden och reflektioner kring undersökningens begränsningar.

## 5.1. Intervjupersonerna

Intervjupersonerna rekryterades genom besök hos föreningarna X-Cons<sup>3</sup> och KRIS<sup>4</sup> i Stockholm. Föreningarna ger stöd till de som tidigare har suttit i fängelse eller annars lever ett liv med missbruk och som önskar få hjälp att leva ett hederligt liv. På X-Cons gjordes de två inledande intervjuerna med Frank och Charlie. En vecka senare besöktes KRIS och där genomfördes en intervju med Marcus och en med Denise. Ytterligare två veckor senare gjordes den sista intervjun i X-Cons lokaler med Roberto. Intervjupersonerna består av fyra män och en kvinna och deras namn har anonymiserats genom fingerade namn. De har gemensamt att de har haft ett narkotikamissbruk men vilken drog de primärt har missbrukat varierar dem emellan. Samtliga intervjuer genomfördes i föreningarnas respektive lokaler och kontakten med intervjupersonerna inleddes genom att jag närvarade i lokalerna, där jag presenterade mig själv och syftet med arbetet. Urvalstypen är ett

---

<sup>3</sup> X-Cons grundades år 2009 av före detta KRIS-medlemmar.

<sup>4</sup> KRIS är en förkortning för Kriminellas Revansch I Samhället.

bekvämlighetsurval då de som intervjuades rekryterades direkt i föreningarnas lokaler bland de som var närvarande, intresserade och beredda att ställa upp (Ibid.:392-393). De enda krav som ställdes på intervjupersonerna var att de hade suttit i fängelse och att de där hade lämnat urinprov.

## 5.2. Genomförandet av intervjuerna

Varje intervju inleddes med en orientering där ämnet presenterades av mig, något som var tänkt att hjälpa intervjupersonen att forma en uppfattning om mig och mina intressen (Brinkmann & Kvale 2014:170-171). För att minska risken för ledande frågor undveks orden *makt* och *motstånd* i den inledande orienteringen och i de frågor som ställdes under intervjuerna. Efter orienteringen öppnades intervjun genom att intervjupersonen ombads att ge en beskrivning av hur urinprovtagning praktiskt har gått till för dem på anstalt. Som ett avslut på intervjun tackades intervjupersonerna och de fick ställa frågor om de hade några. De erbjöds också att senare få läsa det färdiga arbetet. Sett till hela intervjusituationen kan intervjuguiden, orienteringen och avslutet sägas vara intervjuens mer strukturerade delar och intervjufrågorna den semistrukturerade aspekten.

Att intervjupersonerna tilläts visa vad de ansåg var tyngdpunkterna gällande urinprovtagningssituationen var särskilt viktigt i de två inledande intervjuerna med Frank och Charlie. Inledningsvis innehöll intervjuguiden (se bilaga<sup>5</sup>) ett fåtal teman som utgångspunkt för samtalet och frågorna som ställdes under intervjun baserades på dessa samt på uppföljningar av de svar som intervjupersonerna gav. I och med de två inledande intervjuerna hade vissa teman växt fram, t. ex. de speglar som pryder rummet som provtagningen genomförs i och att kriminalvårdspersonal tycks ha möjlighet att ge socialt stöd till intagna. De ämnen som dök upp under de två första intervjuerna, och många andra, utforskades under de följande intervjuerna med Marcus, Denise och Roberto, men en öppen inställning till nya frågor och intressanta uppslag fanns hela tiden.

Intervjuerna spelades in med hjälp av en mobiltelefon och ljudfilerna användes för att transkribera samtalet från tal till text. Längden på intervjuerna var mellan 11 och 25 minuter, vilket är förhållandevis kort, något som dock kan förklaras av att forskningsämnet är särskilt specifikt. Något som också påverkade längden på intervjuerna var att frågor om intervjupersonernas tidigare kriminalitet, uppväxtförhållande eller annan bakgrundsinformation undveks. Denna punkt behandlas nedan under etiska överväganden. Sammantaget resulterade intervjuerna i ett datamaterial på ungefär 35 sidor text.

---

<sup>5</sup> Intervjuguiden i bilaga 11.1. är från den senare delen av forskningsprocessen.

### 5.3. Transkribering

Transkribering är den del av forskningsprocessen där forskaren överför samtalet från en elektronisk inspelning till en skriven text. I samband med överföringen från tal till text blir forskaren tvungen att svara på en rad frågor om hur meningsstrukturen ska ordnas i specifika fall; Var slutar en mening och var placeras punkter och kommatecken? Används utropstecken för att signalera att intervjupersonen anser något vara särskilt viktigt? Olika svar på dessa frågor ger förstås konsekvenser för hur materialet kommer att se ut (Ibid.:217, 221-226). En riktlinje som har styrt transkriberingen i denna studie är att citat ur intervjupersonernas berättelser skulle utgöra ett centralt verktyg i analysen. Under transkriberingen genomfördes därför tillägg till vissa svar för att förtydliga vad intervjupersonen avser eller för att göra meningen mer lättförstådd. Sådana tillägg placerades inom klamrar och är endast mina kommentarer, de ersätter alltså inte något som intervjupersonerna har sagt. Tillägg i form av tre punkter gjordes för att signalera kortare pauser och eventuella skratt har skrivits ut inom parenteser. Det talade språket talas också osammanhängande med många vändningar i satserna, vilket t.ex. kan resultera i oavslutade fraser (Bryman 2008:431). Meningsuppbyggnaden är därför inte helt självklar i överföringen men i den mån det har varit möjligt har punkter och kommatecken placerats så att meningsuppbyggnaden i intervjuvaren, och därmed citaten, troget följer det intervjupersonerna uttryckte under intervjun.

### 5.4. Etiska överväganden

Vid tiden för intervjuerna ansågs det vara en styrka att ha ett så pass konkret och avgränsat ämne som hur före detta intagna uppfattar urinprovtagningssituationen på anstalt. I intervjuerna undveks frågor om intervjupersonernas kriminella bakgrund såväl som uppväxtförhållande eller andra bakomliggande ämnen. Dessa frågor undveks av två skäl. Dels var dessa teman ovidkommande för undersökningens syfte och frågeställningar. Dels ville jag inte positionera mig som en forskare som var intresserad av psykologiska eller sociala faktorer relaterade till intervjupersonernas bakgrund eller deras 'kriminalitet'. Frågor som gällde sådana faktorer ansågs tillhöra intervjupersonernas privata sfär och kunde dessutom vara emotionellt känsliga att svara på. Det är tänkbart att deras uppväxt eller de specifika brott de har begått i någon mening har varit traumatiska eller annars svåra att prata om. Av respekt mot intervjupersonerna undveks därför sådana frågor. Den intagna positionen bedömdes som sagt vara en styrka i termer av avgränsning och precision vad gäller forskningsämnet. Detta uppfattades också som en styrka då jag presenterade studiens syfte för de blivande intervjupersonerna, eftersom jag då kunde vara tydlig med att urinprovtagningssituationen var det intressanta – deras livshistoria skulle lämnas därhän.

Samtliga intervjupersoner informerades om att intervjun skulle komma att spelas in och att det var okej att när som helst avsluta sin medverkan. Denna etiska riktlinje – samtyckeskravet – är, tillsammans med information-, konfidentialitet- och nyttjandekravet forskningsetiska principer för samhällsvetenskapliga forskare (Vetenskapsrådet 2002:5-7, 9-10, 12-14). Principerna syftar till att värna om intervjupersonernas integritet i de fall de utgör en del av samhällsvetenskaplig forskning. Samtliga av dessa riktlinjer förklarades för intervjupersonen innan varje intervju inleddes.

Trots att semistrukturerade intervjuer ofta beskrivs som, och av forskaren kan uppfattas som, informella samtal (se t.ex. Spradley 1979:58-59) innehåller intervjuens själva struktur sådana element som innebär en maktasymmetri i intervjusituationen. Intervjun är trots allt strukturerad på det viset att den ena parten ställer frågor och den andra svarar på frågorna (Brinkmann & Kvale 2014:52-53). Det kan också finnas en asymmetri vad gäller kunskapen; å ena sidan kan intervjupersonen ha en kunskap som forskaren söker, å andra sidan har forskaren en överordnad position vad gäller hur intervjupersonens svar analyseras och tolkas under senare delar av forskningsprocessen (Skrinjar 2003:133). För att förhoppningsvis minska maktasymmetrin i intervjusituationen, och för att signalera att intervjuguiden innehöll några hemligheter, lades intervjuguiden synligt på bordet mellan mig och intervjupersonen. Avsikten var att signalera att intervjuguiden inte endast tillhörde mig som intervjuare; den gällde också intervjupersonen och var ett öppet dokument.

## 5.5. Reflektioner kring undersökningens begränsningar

De slutsatser som denna undersökning visar på är slutsatser som, på grund av undersökningens utformning, inte lätt låter sig generaliseras till en bredare grupp. Att intervjupersonerna är så få till antalet innebär att det är orimligt att konstatera t.ex. att urinprovtagning generellt uppfattas som kränkande av tidigare intagna på svenska anstalter. Detta kommer sig av att urvalet är så litet att det sannolikt inte är representativt för den grupp av individer som tidigare har avtjänat ett eller flera fängelsestraff på svenska anstalter. En aspekt som kan ha påverkat detta är att intervjupersonerna rekryterades genom föreningar som hjälper de som önskar leva ett hederligt liv. Kanske har individer som söker sig till dessa föreningar en syn på urinprovtagningssituationen som inte är representativ för alla före detta intagna. Huruvida detta är fallet eller ej är förstås svårt att veta och inte heller helt intressant då en generalisering av resultat inte är ett primärt mål med denna studie. Att denna studie på detta vis, liksom mycket av kvalitativ forskning, inte syftar till att generalisera resultat är inget nytt fenomen (Bryman 2008:369-372). En faktor som kan påverka pålitligheten i intervjupersonernas berättelser är att det för vissa har gått en längre tid sedan de vistades i anstaltsmiljön<sup>6</sup>. Det är tänkbart

---

<sup>6</sup> För Charlie har tio år passerat sedan han avtjänade sitt senaste fängelsestraff.

att detta påverkar hur väl de minns specifika minnen och detaljer kring urinprovtagningssituationen, maktrelationen och maktutövningen såväl som hur de tänkt kring att göra motstånd mot situationen.

## 6. Analys

I detta avsnitt analyseras materialet som har framkommit genom de transkriberade intervjuerna. Genom de olika delarna av analysen är intervjupersonernas utsagor centrala på det viset att många citat ur deras berättelser används för att visa hur de uppfattar, beskriver och resonerar kring urinprovtagningssituationen. Formen för analysen kommer att till stor del påminna om den som gällde under avsnittet *teoretiska utgångspunkter*. Först visar jag hur intervjupersonerna uppfattar maktrelationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal. Sedan behandlas maktutövningen som sker genom situationen; dels hur urinprovtagning går till, dels hur övervakningen sker under urinprovtagningen och slutligen hur intervjupersonerna berättar om belöning och bestraffning i förhållande till urinprovtagningssituationen. Sedan visar jag hur intagna på olika vis kan göra motstånd mot situationen och vilka anledningar de har haft till att göra motstånd. Slutligen behandlas intervjupersonernas upplevelsemässiga uppfattning av urinprovtagningen; först av att känna sig kränkt och sedan hur situationen kan uppfattas som en rutinmässig del av livet på anstalten.

### 6.1. Maktrelationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal

Intervjupersonernas uppfattning om maktrelationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal är att det finns en asymmetri och ett avstånd mellan grupperna. Följande citat är typiskt för uppfattningen:

*Nej, man har ju ingen relation till dem. Det är ju sånt motstånd, alltså när man är intagen i fängelse, då blir det ett motstånd mellan Kriminalvården och den intagne, det har alltid varit det. Som sagt, idag kan jag se det med andra ögon men då [när jag satt på anstalt] så är det inga människor som man vill ha någon närmare relation med utan de är plitar<sup>7</sup> liksom. Vi är intagna och ni är plitar (Denise)*

Citatet är intressant av flera anledningar. Till att börja med använder Denise termen motstånd vilket förstås är relevant för denna studie. Notera dock att Denise inte använder termen i linje med Foucaults definition av motstånd utan för att visa på den relationella asymmetri som finns mellan intagna och kriminalvårdspersonal. Denise visar att grupperna är tydligt separerade, att det finns en gräns mellan dem som förhindrar ”närmare” relationer. Denna gräns och asymmetri som Denise visar är maktrelationen; det är just ojämlikheten som gör relationen till en maktrelation (Hörnqvist 2012:18-

---

<sup>7</sup> ”Plitar” är slang för kriminalvårdspersonal.



20). Att Denise uttrycker att intagna inte har någon relation till kriminalvårdare kan i min mening vara ett tecken på att maktrelationen är så pass asymmetrisk att en jämlik relation är helt otänkbar.

### 6.1.1. Intagna och kriminalvårdspersonal – vi och dem

En aspekt av maktrelationen är att den tydligt skiljer grupperna åt och intervjupersonerna beskriver maktrelationen som en av *vi* och *dem*. Samtidigt finns det möjligheter till socialt utbyte mellan grupperna;

*Om det finns någon plit som är schysst, då kan dem gå runt och snacka med en. Då brukar man vara schysst tillbaka. Så det finns ju också, ömsesidig respekt helt enkelt. Men dem är ju ändå plitar. Man är ändå försiktig med dem* (Roberto)

Trots att kriminalvårdspersonal tillhör en annan grupp är det skillnad mellan olika kriminalvårdare och deras sätt att utföra arbetet, vilket medför att vissa sociala närmanden är möjliga. Relationen är på detta vis ambivalent; maktrelationen avgränsar och utesluter socialt handlingsutrymme mellan grupperna, samtidigt som den kan innehålla möjligheter för ett ömsesidigt socialt utbyte. Som i Denises citat ser vi hos Roberto att maktrelationen är inskriven i det faktum att kriminalvårdspersonal tillhör en annan grupp än intagna, något som är särskilt tydligt i de två sista meningarna i citatet. Det är förstås intressant att det, skillnaden mellan grupperna och den djupt asymmetriska maktrelationen till trots, finns möjligheter för ”*ömsesidig respekt*”. Det förekom flera gånger under intervjuerna att intervjupersonerna på detta vis först uttryckte en *vi-mot-dem-attityd* för att sedan visa på en optimism vad gäller möjligheterna för ett ömsesidigt socialt utbyte. I följande citat visar Frank denna ambivalens till maktrelationen – både dess asymmetri liksom inslaget av empati och respekt: ”*De är där och vi är någonting annat. Man beblandar sig i stort sett inte med dem överhuvudtaget*” vilket snart åtföljs av: ”*Men de har ju... vissa vill ju hjälpa faktiskt*” (Frank). I nästa avsnitt ser vi närmare på hur intervjupersonerna vittnar om att vissa ur kriminalvårdspersonalen kan och vill hjälpa intagna.

### 6.1.2. Socialt stöd

En aspekt av maktrelationen är att vissa kriminalvårdare kan och vill ge socialt stöd; ”*Från att bara ha burit dig själv så får du någon att luta på, [någon som] kanske hjälper dig att få igång dig på en skola, komma in på en utbildning*” (Frank). Kriminalvårdspersonal kan bli ett stöd för den intagna under fängelsevistelsen och kan bland annat hjälpa till med att söka till en utbildning. Gruppen kriminalvårdare är på detta vis inte en homogen samling individer utan det finns skillnader mellan dem, framförallt vad gäller just viljan att ge socialt stöd och att visa respekt. Skillnaden mellan medlemmar ur personalen är ofta tydlig i intervjupersonernas sätt att uttrycka sig: ”*Det finns ju självklart, som i alla yrken, personer som är mer anpassade för yrket, som verkligen är där för att*

*hjälpa människor*” (Denise). Vissa kriminalvårdare har denna vilja att erbjuda stöd, empati och hjälp till intaga – andra har det inte.

Det finns i datamaterialet också konkreta exempel på hur en intagen har fått hjälp av kriminalvårdspersonal i samband med en urinprovtagning. Charlie berättar hur det *”finns de som hjälper en också om man var positiv<sup>8</sup> så att man slipper påbackning<sup>9</sup>”*. Särskilt tydligt blev detta för Charlie då en kriminalvårdare dokumenterade ett positivt urinprov som negativt:

*Jag hade varit ren ett tag och hade en vecka kvar innan jag skulle över [till en behandlingsavdelning], innan det skulle bli en plats ledig där. Och... tar det dumma beslutet att jag tog någonting<sup>10</sup>. Då fick jag hjälp av den, min kontaktperson, som ville hjälpa mig. Så han skrev inte upp att det var positivt // Men sen finns det ju dem som är där för lönen och ja, vill bara låsa dörren. Sen har han gjort sitt (Charlie)*

Notera att Charlie uttrycker att han *”fick”* stöd av kontaktpersonen. Det är kontaktpersonen som har bestämmanderätten när det kommer till att ge Charlie socialt stöd eller inte. Detta syns också i det att det var kontaktpersonen som utförde själva stödet; det var kontaktpersonen som inte skrev upp att urinprovet var positivt. Charlie visar på den intagnes beroendeställning till personalen i förhållande till detta sociala stöd. Beroendeställningen är en markör för den asymmetriska relationen mellan Charlie och kontaktpersonen, och asymmetrin är i sin tur något som kännetecknar maktrelationen (Foucault 2002:103-104; Hörnqvist 2012:18-20). Notera också att kontaktpersonen agerade så som han gjorde eftersom han *”ville”* hjälpa Charlie, vilket signalerar att det sociala stödet inte är en del av kriminalvårdspersonalens ordinarie uppgifter och att endast vissa kriminalvårdare är beredda att erbjuda stöd. Detta är också märkbart i de två sista meningarna i citatet. Det är i flera intervjupersoners berättelser tydligt att vissa kriminalvårdare erbjuder detta sociala stöd. Stödet är således selektivt och kan sägas vara en fråga om tur – den intagne kan ha turen att komma i kontakt med just de kriminalvårdare som har viljan att ge stöd. Det är dock inte säkert att dessa kriminalvårdare faktiskt bestämmer sig för att ge stöd.

Personalen tycks på detta vis ha en rörlighet i sitt arbete som innebär att de kan göra den här typen av val; de kan erbjuda hjälp, ge stöd och informera om t.ex. intagnas rättigheter till utbildning. Även om intagna själva kan visa att de söker socialt stöd, t.ex genom att visa ärlighet; *”oftast så brukar dem ge*

---

<sup>8</sup> D.v.s. om den intagne lämnar ett positivt urinprov.

<sup>9</sup> ”Påbackning” innebär att den intagne bestraffas med extra tillagda dagar på sitt fängelsestraff.

<sup>10</sup> Charlie återföll i narkotikamissbruk.

*dig en chans att komma till en motivationsavdelning<sup>11</sup> om du är ärlig*” (Roberto) så är det sociala stödet en del av maktrelationen just eftersom intervjupersonerna uppfattar att den andra parten – kriminalvårdspersonal – har bestämmanderätten över denna fråga. Samtidigt som socialt stöd är ett empatiskt inslag av relationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal så vittnar det om relationens asymmetri, något som kännetecknar maktrelationen (Foucault 2002:103-104; Hörnqvist 2012:18-20).

## 6.2. Makt som aktivitet

I detta avsnitt analyseras de delar av datamaterialet som berör maktutövning. Först presenteras intervjupersonernas beskrivningar av hur urinprovtagningen går till, sedan behandlas olika aspekter av maktutövningen; de speglar som möjliggör en detaljerad övervakning och kriminalvårdspersonalens närvaro under urinprovtagningen. Analysen av maktutövningen vänder sig sedan till de delar av materialet som relaterar urinprovtagning till belöningar och bestraffningar.

### 6.2.1. Proceduren

Urinprovtagningssituationen följer ett händelseförlopp som samtliga intervjupersoner har återgett. Proceduren inleds med ett oannonserat besök av en kriminalvårdare som meddelar att den intagne ska lämna ett urinprov; *”Och då kommer pliten, alltså kriminalvårdarna, och antingen hämtar en från jobbet, alltså när man jobbar därinne, eller från avdelningen på kvällstid eller morgonen innan jobbet*” (Denise). Därefter tar sig eller leds den intagne till det rum där urinprovtagningar genomförs. Rummet är vanligtvis en stor toalett som är särskilt utformad för att kunna genomföra proceduren, bland annat utrustad med *”speglar eller ett fönster där de ser igenom och de ser att man inte manipulerar*” (Frank). Frank menar att speglarna och eventuella fönster syftar till att möjliggöra en observation av den intagne. Till rumsliga attiraljer i urinprovtagningssituationen hör alltså speglar som är riktade på så vis att den intagnes mer intima kroppsdelar hela tiden är möjliga att observera. I rummet vistas även ett varierande antal kriminalvårdare som ser till att proceduren går korrekt till. Utöver speglar, fönster och kriminalvårdspersonal kan det finnas elektroniska apparater som underlättar arbetet med att motverka fusk. Marcus berättar t.ex. att *”De hade en maskin så att de kollade värmen på det hela // Så de kollade temperaturen på det*”. Om temperaturen är lägre än ett särskilt värde kan personalen konstatera att urinprovet måste ha varit medhavt – den intagne har således blivit ertappad med att försöka fuska. Tekniska hjälpmedel som termometrar och speglar möjliggör övervakning, vilket i sin tur syftar till förhindra fusk. Citaten visar att övervakning är en

---

<sup>11</sup> Roberto avser här det vi idag kallar behandlingsavdelning, och som tidigare kallades för ”motivationsavdelningar”. Idag är motivationsavdelningar namnet på en avdelningsform som är ett mellanting mellan normal- och behandlingsavdelningar.

viktig del av urinprovtagningssituationen, och övervakningen är enligt Foucault maktutövning (Foucault 2003:139, 171-173, 176, 250-252).

### 6.2.2. Spegel

En aspekt av maktutövningen är den övervakning som möjliggörs genom speglar som finns i rummet där urinprovtagningen genomförs. Spegelarna kan vara av varierande mängd och tenderar att vara placerade framför den intagne där densamme ska urinera. På den anstalt där Charlie avtjänade sitt straff ”*var det speglar framför toaletten, vid sidan // det är speglar överallt*” och där Roberto vistades var speglarna belägna ”*Där framför, där man ska pissa*”. Marcus menar att speglarna var riktade så att ”*det var ju liksom inga döda vinklar*” – de var placerade på så vis att de gjorde Marcus intima kroppsdelar ständigt synliga för kriminalvårdspersonal. Spegelarna är en rumslig detalj som ofta nämns av intervjupersonerna och det är i citaten tydligt att de uppfattar att speglarnas placering och riktning syftar till att möjliggöra en övervakning av kroppen. Intervjupersonerna uppfattar således maktutövningen som sker. Spegelarna försvårar också att den intagne fuskar genom de möjligheter till observation som de erbjuder och den avskräckande effekt de möjligen har på intagna.

Spegelarnas placering och riktning möjliggör på detta vis en detaljerad och oavbruten övervakning av den intagnes kropp. Övervakningen av underordnades kroppar är en central del av maktutövning (Foucault 2003:171-173, 250-252). Spegelarna är ett statiskt inslag i rummet och kan sägas vara meningslösa utan den kriminalvårdspersonal som faktiskt använder dessa för att observera den underordnade. Övervakningen, och därmed maktutövningen, kan på detta vis vara en del av rummets utformning – genom tekniska medel och rumsliga detaljer såsom speglar och termometrar – som bidrar till att övervakningen kan genomföras (Foucault 1984:246-248, 253-255; 2003:173-174).

Spegelarnas funktion kan sägas vara dubbelt; de möjliggör en detaljerad och oavbruten observation under urinprovtagningen och motverkar samtidigt att intagna manipulerar urinprovet under proceduren. I intervjupersonernas berättelser är för övrigt speglarna, bortsett från den närvarande kriminalvårdspersonalen, den rumsliga aspekt som oftast nämns i relation till att situationen uppfattas som kränkande<sup>12</sup>. I nästa avsnitt behandlas kriminalvårdspersonalens närvaro under urinprovtagningen.

### 6.2.3. Kriminalvårdspersonalens närvaro

En aspekt av maktutövningen är kriminalvårdspersonalens aktivitet under urinprovtagningssituationen. Kriminalvårdspersonal är trots allt de som genomför den övervakning

---

<sup>12</sup> Se avsnittet *En kränkande situation*.

som intervjupersonerna uppfattar, och som speglarna möjliggör. Hur aktiva personalen är i denna övervakning kan enligt intervjupersonerna skilja sig åt. Å ena sidan vittnar Marcus om att kriminalvårdarna ”*Stod och hängde lite grann vid den här bänken bakom en och höll väl koll på speglarna allra pliktskyldigast*”, något som uppfattades som att ”*det [urinprovtagningen] gick schysst till*”. Å andra sidan finns det utsagor som vittnar om att personalen kan vara mer närgångna under observationen; ”*Det är sällan de står bakom, de står bredvid oftast*” och ”*Och sen på den anstalten så stod en av plitarna liksom och tittade också så att man inte fuskade*” (båda citat av Roberto). Kriminalvårdspersonalens närvaro och uppmärksamhet är intressant av den anledningen att den visar på övervakningen av den underordnade under proceduren. Citaten visar att kriminalvårdspersonal kan stå bredvid och nära den intagne, men de kan också placera sig bakom den intagne. Oavsett deras position innebär speglarnas placering och riktning att de oavbrutet kan observera det som sker. Liksom angående speglarna visar dessa citat att övervakningen är central för situationen. Återigen är övervakningen och observationen av de underordnade en viktig del av maktutövningen och kontrolleringen av underordnade i institutioner såsom fängelset (Foucault 2003:171-173, 233, 250-252).

#### 6.2.4. Belöning och bestraffning

Ett framträdande tema i materialet är hur intagna belönas och bestraffas i relation till urinprovtagningssituationen. Roberto inleder detta avsnitt med att berätta om både belöning och bestraffning i relation till urinprovtagningssituationen:

*Ja alltså lämnar du inte urinprov, om du vägrar, då får du ju inga permissioner, ingen P34<sup>13</sup> som det heter, familjehem och sånt där i slutet av straffet // Lämnar du urinprov och sköter dig då får du de här privilegierna. Gör du inte det så får du ingenting. Då får du bestraffning istället, i form av [extra tillagda] dagar (Roberto)*

Citatet visar att Roberto uppfattar konsekvenserna av att både vägra att lämna urinprov och att lydigt genomföra urinprovtagningen. Att vägra lämna urinprov är för intervjupersonerna förenat med att bestraffas med t.ex. extra tillagda dagar på straffet, indragen permission, nekad utslussning i slutet av straffet, indragna besöksmöjligheter mm. Den intagnes agerande under situationen bestämmer om den intagne ska belönas eller bestraffas; lyder den intagne väntar enligt Roberto privilegier och vägrar den intagne väntar bestraffning. Intervjupersonerna kan också i samband med detta tema uttrycka en maktlöshet inför bristen på handlingsalternativ; ”*Det blir ju på något sätt att man blir bestraffad till att lämna iallafall i slutändan*” (Charlie). Både Roberto och Charlie uppfattar att de blir bestraffade

---

<sup>13</sup> Med ”P34” avser Roberto det vi idag kallar för vårdsvistelse. Vårdsvistelse kallades tidigare för en §34-placering.

om de gör motstånd genom att vägra lämna urinprov. Intervjupersonerna uppfattar på detta vis både bestraffningar och belöningar i samband med urinprovtagningen, vilket bekräftar tidigare forskning i ämnet (Brottsförebyggande rådet 2005:35, 39). Bestraffning och belöning under en procedur som urinprovtagning är i Foucaults maktanalys en del av maktutövningen och syftar till att förändra individens beteende enligt organisationens norm för beteende (Ibid.:181-182, 186).

I datamaterialet finns det också exempel på hur belöning och bestraffning är relaterat till både misskötsamhet och gott uppförande. Charlie noterar t.ex. att ”*om du har varit ren en längre tid, då blir det mer sällan som de kommer [och ber om urinprov]*”. Charlie och Marcus indikerar att urinprovtagning kan användas som en bestraffning mot de intagna som har varit misskötsamma på andra sätt; ”*till exempel de som jobbvägrar eller så där. Då fick de lämna [urinprov] oftare*” (Charlie) och ”*klarade man inte av att lämna ett urinprov eller om man lämnade positivt urinprov då blev man ju ivägskickad därifrån*<sup>14</sup> // *Kunde man inte lämna urinprov, då fick man gå ner på isoleringen och sitta där i två timmar*” (Marcus). Charlies citat tycks visa hur urinprovtagning i sig kan användas som en bestraffning eller belöning mot de intagna som missköter sig respektive uppför sig enligt kriminalvårdens regler. Att belöningar och bestraffningar på detta vis syftar till att förändra beteendet hos underordnade individer är enligt Foucault en del av fängelsets verksamhet (Ibid.:178-185).

Sammantaget tjänar dessa citat av Charlie och Roberto strax ovan till att visa att det möjligen finns fler aspekter av temat belöning och bestraffning i anstaltsmiljön som kan utforskas trots att intervjupersonerna inte här uttryckligen säger att det är fråga om belöningar eller bestraffningar. Kanske använder kriminalvårdspersonal urinprovtagningen som åtgärd för att förändra beteendet hos intagna, något som inte behöver uppfattas som bestraffning och belöning av intagna generellt, eller dessa intervjupersoner specifikt. Att kriminalvården kan använda belöningar för att motivera intagna och att misskötsamhet ger konsekvenser i form av indragna privilegier är en explicit del av kriminalvårdens förhållande till intagna (se t.ex. SOU:2000:126:255-256). Att däremot besvara eller bevisa frågan om kriminalvårdspersonal faktiskt belönar intagna som visar motivation till förändring, och bestraffar misskötsamma intagna, är något som denna studie inte förmår att göra. Det är dock tveklöst så att intervjupersonerna *uppfattar* urinprovtagningen som en maktutövning genom att de själva säger att de som lyder och lämnar rena urinprov belönas, och de som gör motstånd eller lämnar positiva prover bestraffas.

---

<sup>14</sup> D.v.s ivägskickad från en behandlingsavdelning till en normalavdelning.

### 6.3. Motstånd

Vi vänder oss nu till det motstånd som intagna kan göra mot urinprovtagningssituationen. Som vi såg i avsnittet om teoretiska utgångspunkter utgör motstånd de handlingar som på något vis är avsedda att rubba eller helt avvisa urinprovtagningen som procedur. Det kan möjligen te sig svårt att göra motstånd mot den tvingande situation som urinprovtagningen innebär för den intagne, med den oavbrutna övervakning som sker genom speglar och av personal. Intervjumaterialet visar ändå på två olika sätt att göra motstånd på, liksom en rad anledningar till att göra detta. Först avhandlas fusk och försök till fusk och sedan tittar vi på den enligt intervjupersonerna vanligaste och mest rimliga formen av motstånd; att vägra lämna urinprov. Avslutningsvis behandlas olika anledningar till att vägra lämna urinprov.

#### 6.3.1. Fusk

Ett sätt som intagna kan göra motstånd mot urinprovtagningssituationen är genom att fuska. Fuskandet går enligt intervjupersonerna till så att den intagne har med sig en annans urin och lämnar det istället för sitt eget. För att förvara det medhavda urinet kan en intagen använda sig av ”*ett rör, ett treorör liksom, någonting som man då [under urinprovtagningen] tar håll på*” (Denise). Ofta berättade intervjupersonerna om sådana metoder på ett sätt som antydde att de inte har egen erfarenhet av att fuska utan har hört av andra som har försökt: ”*Jag har hört talas om folk som haft såna här droppflaskor med sig och såna grejer*” (Marcus) och ”*Då har man någon liten burk eller någonting som man har under pungen. Jag har varit med om att folk har sprutat in piss i urinröret liksom och såna grejer*” (Roberto). Robertos citat visar också att vissa intagna är beredda att gå långt för göra motstånd mot situationen genom att fuska. Att intervjupersonerna ofta resonerar kring fuskandet som en aktivitet som främst andra intagna sysslar med, betraktar jag som ett tecken på att fusk uppfattas som möjligt men svårt att genomföra. Det kan också tyda på att fusk är ovanligt bland intagna, men samtidigt något det går rykten om. Samtidigt som intervjupersonerna uppfattar fusk som principiellt möjligt beskrivs det ofta som mycket svårt att genomföra; ”*Jag är ju ingen expert på att manipulera sånt där men jag tror att det var ganska säkert*” (Marcus) och ”*oftast så är det så att 90 procent [av de som fuskar] kommer dem på förr eller senare. Det går inte att hålla på [att fuska] hur länge som helst*” (Roberto). Denise visar också att det är svårt att fuska under provtagningen på anstalt genom att jämföra med hur lätt det är hos socialtjänsten:

*Om man är ute och ska lämna hos socialtjänsten så är det ju jättelätt [att fuska]. Men det är som sagt lite svårare [på anstalt] eftersom man är inlåst liksom och kontrollerad. Men fuskar man så får man ha någon annans urin uppstoppat i underlivet // Men som sagt, det*

*är ju därför man också får sitta så här med benen [isär] och så att de ska titta så att det inte liksom... Så det är ganska svårt att fuska liksom (Denise)*

Denises citat visar att den intagnes situation i fängelset, med den kontroll och övervakning som där sker, gör att fusk uppfattas som svårt. Denise pekar även på att den kroppsställning som krävs av den kvinnlige intagne gör fusk svårt eftersom underlivet, där den intagne kan gömma medhavd urin, är så blottat. Övervakningen är mindre noggrann hos socialtjänsten eftersom man där inte observeras på samma utstuderade vis. Intervjupersonerna är således medvetna om att fusk är ett sätt att göra motstånd mot maktutövningen men att maktutövningen genom kontroll, övervakning och kroppslig observation gör detta svårt. Trots att flera intervjupersoner anser att fusk ofta förekommer; ”*Det finns många som gör det*” (Roberto) och dessutom kan erbjuda beskrivningar av hur det går till, är Roberto den enda som berättar att han själv har försökt att fuska:

*En kille hade använt en liten... en sån här liten ampullaktig grej, han hade använt den som spruta till amfetamin och jag hade bara rökt hasch då. Så jag tog den där och tog nån annans piss. Sen när jag pissade<sup>15</sup> den gången så vart jag positivt på amfetamin. Då sa de liksom att 'du har skyhöga värden, du skulle vara död om du tar så här mycket'*  
(Roberto)

Robertos eget försök till att fuska misslyckades eftersom han förvarade en annan intagens urin i en ampull som tidigare hade använts för injektioner av amfetamin. Vi såg ovan att intervjupersonerna är medvetna om att maktutövningen innehåller aspekter som är tänkta att förhindra fusk, t.ex. speglar och kriminalvårdspersonalens observation. Robertos försök att fuska är en medveten handling som är ett exempel på motstånd just eftersom den syftar till att kringgå urinprovtagningen så som proceduren är tänkt; handlingen syftar till att motverka maktutövningen (Foucault 2002:105-107). Ett lyckat fuskande innebär givetvis att den intagne har kringgått procedurens primära syfte – att visa om den intagne inte har narkotika i urinet eller inte.

Fusk ter sig alltså svårt men möjligt enligt intervjupersonerna; ”*Det finns säkert någon som har fixat det. Men är det så att man har tagit någonting, då blir det oftast så att man inte kissar alls istället. Man kan ju vägra också*” (Denise). Denises uppfattning är att fusk är så pass svårt att den intagne lika gärna kan vägra att lämna urinprov istället för att fuska. I nästa avsnitt behandlas motstånd i form av urinprovsvägran.

---

<sup>15</sup> Egentligen ”pissade” ju Roberto inte denna gång, han förvarade en annan intagens urin i ampullen och lämnade detta urin istället för sitt eget.



### 6.3.2. Urinprovsvägran

Ett sätt att göra motstånd mot maktutövningen är att vägra att lämna urinprov, något som samtliga intervjupersoner berättar att de har gjort. I datamaterialet är urinprovsvägran utan tvekan det vanligaste sättet att göra motstånd mot maktutövningen.

En urinprovsvägran ter sig för intervjupersonerna som det enda valet i de fall den intagne har tagit narkotika och vet att drogen fortfarande är upptäckbar genom en analys av urinet; ”*Vet jag att jag är positiv så lämnar jag inte liksom, då vägrar jag*” (Denise) och ”*Jag vägrade ju liksom bara för att jag visste att jag var positiv. De hade ju redan missbrukspapper så det gjorde ingen skillnad. Det var inget nytt som skulle dit*” (Frank). Citaten är typiska för hur intervjupersonerna resonerar kring situationen där de vet att de har narkotika i kroppen och blir ombudda att lämna ett urinprov –för intervjupersonerna är det då självklart att göra motstånd genom en urinprovsvägran. En urinprovsvägran är en motsättning till urinprovtagningens syfte, att avgöra om den intagne brukat narkotika eller ej, och är därmed ett exempel på motstånd då det är en handling i motsättning till maktutövningen som en underordnad ställs inför (Foucault 2002:105-107). Att intervjupersonerna uppfattar att en urinprovsvägran strider mot procedurernas syfte är tydligt då de gör motstånd eftersom de, som Frank ovan, ser till situationen och vad som skulle ske om de genomförde urinprovtagningen så som den är tänkt. Efter ett övervägande av alternativen väljer de att inte ta del av proceduren. Den enda gång som Denise lämnade ett positivt urinprov gjorde hon det i tron att drogen hade försvunnit ur hennes kropp och därmed inte gick att spåra; ”*Men jag gjorde det [lämnade positivt] en gång för att jag trodde att det hade gått ut [ur kroppen] och det hade inte det. Och det var positivt. Så att då vart jag skickad<sup>16</sup> då* (Denise). Intervjupersonerna vet alltså att om de lämnar positivt så blir de bestraffade, t. ex. genom att bli förflyttade till en annan anstalt eller avdelning som Denise ovan, eller genom att bli dokumenterade som missbrukare av kriminalvården;

*Har de inte papper på missbruket sen förut så... du kan få med dig det om du lämnar positiva prover, så på det viset kan du säga 'nej men jag vill inte helt enkelt, jag vägrar pissa inför någon, jag tycker inte att någon ska styra när jag pissar och inte vill' liksom*  
(Frank)

Det är tydligt i citatet ovan att ett positivt urinprov hade lett till konsekvenser som Frank inte var redo att acceptera. En urinprovsvägran kan alltså ske av den anledningen att intagna vill undvika att

---

<sup>16</sup> Denise blev ivägskickad från den behandlingsanstalt som hon vistades på till en annan anstalt.

dokumenteras som missbrukare. Det finns även andra anledningar som motiverar intervjupersonerna att på detta sätt göra motstånd. Dessa anledningar är ämnet för nästa avsnitt.

### 6.3.3. Missbruk och andra anledningar till att göra motstånd

Enligt intervjupersonerna är synen på sitt eget missbruk betydelsefull för om den intagne gör motstånd genom att vägra eller fuska. En typisk beskrivning av varför en intagen vägrar att lämna urinprov gäller att han *"var i aktivt missbruk"* (Frank). Här resonerar Frank kring de extra dagarna och andra bestraffningar som en urinprovsvägran kan leda till; *"Det är inräknat. Man vet att det får man ta. 'Ska jag knarka den här voltan'<sup>17</sup> så tar jag det här'<sup>18</sup> // Det är ett pris man är beredd att betala"* (Frank). Eftersom att lämna positiva urinprov för Frank är förenat med olika bestraffningar väljer han att vägra att lämna urinprov, och istället missbruka under fängelsevistelsen. En intagen som inte vill sluta missbruka narkotika under fängelsevistelsen kan på detta vis pragmatiskt acceptera de bestraffningar som motstånd i form av urinprovsvägran innebär. En liknande pragmatism var särskilt påtaglig då intervjupersonerna berättade om intagna som var dömda till mycket långa fängelsestraff: *"Men de som sitter på långa straff, de vägrar oftast. De skiter i vilket"* (Roberto). Detsamma gäller de som faktiskt ville ha ett längre straff, och sålunda maximerade tiden i fängelset genom att vägra lämna urinprov. Charlie förklarar denna till synes ointuitiva premiss: *"Alltså det var ju en som var bostadslös till exempel. Han vägrade ju hela tiden. Så han ville ju sitta så länge som möjligt"* (Charlie). Det är också möjligt att den intagne av ren frustration under en lång fängelsevistelse vägrar att lämna urinprov; *"Det är påfrestande att sitta en längre tid. Då kanske man tar ut det på till exempel urinprovet 'vad fan, igen?' liksom"* (Charlie). Dessa citat visar att det finns många olika motiv till att intagna gör motstånd mot urinprovtagningssituationen.

En både oväntad och framträdande anledning till att vägra urinprov finner vi i intervjupersonernas uppfattning om deras relation till andra intagna. I intervjuerna framträdde, särskilt hos Denise och Roberto, ett tema kring lojalitet till andra intagna när det kommer till urinprovsvägran i syfte att förhindra att kriminalvårdspersonal får vetskap om narkotika på avdelningen. I följande citat resonerar Denise kring ett scenario där hon har smuglat in och sålt narkotika till andra intagna:

*Vi säger att det är jag som har drogerna och sen så delar jag ut det till tjejerna, till några som jag litar på. Och om jag har delat ut till Lisa exempelvis och sen så får Lisa gå och lämna urinprov, då vill ju jag självklart att Lisa ska vägra, inte lämna [urinprov]. För att om Lisa lämnar... Visst, det ses som ett positivt [urinprov om Lisa vägrar lämna] men om*

---

<sup>17</sup>"Volta" är slang för fängelsevistelse.

<sup>18</sup> Bestraffningar i form av extra tillagda dagar, indragen permission, nekad vårdsvistelse mm.

*hon verkligen lämnar så blir det ett bevis för [Kriminalvården] att 'OK, hon har tagit droger' liksom. Och då är det ju jag som har givit henne dem och jag vill ju inte att det här ska komma fram. Det blir ju lite så här att man solidariskt liksom 'nej, vi lämnar inte' för att skydda varandra (Denise)*

Denise berättar att om hon hade sålt narkotika till andra intagna så förväntar hon sig att de vägrar att lämna urinprov. Ett positivt urinprov från någon av de intagna skulle bekräfta för Kriminalvården att det finns narkotika i omlopp på avdelningen. I linje med Denise ska vi i det följande se att också Roberto uttrycker att de som lämnar urinprov, trots att de vet att de har narkotika i kroppen, sviker andra intagna genom att bevisa narkotikans närvaro för kriminalvårdspersonalen. De intagna som trots denna vetskap lämnar urinprov ”är inte populära” eftersom det ”anses att du golar<sup>19</sup> ner hela haket, att det finns droger inne. Du bevisar för plitarna att det finns droger [på avdelningen]” (båda citat av Roberto). Roberto menar också att de intagna som inte följer denna informella sociala regel kan behöva flytta till frivillig isolering eller en helt annan anstalt – ”Annars råkar de illa ut”. De som har skvallrat på sina medintagna genom att lämna ett positivt urinprov kan ”åka på spö” (Roberto) av andra intagna. Vi ser i både Robertos och Denises citat att det tycks finnas en informell social kod som intagna helst bör agera efter i denna situation. Att göra motstånd genom att vägra lämna urinprov ges här en betydelse som inte nödvändigtvis tycks ha med själva maktutövningen att göra.

Intervjupersonerna visar i detta avsnitt att det finns en rad anledningar till att de själva eller andra intagna har vägrat urinprov och att urinprovtagningssituationen får olika betydelser för olika individer. Alla de anledningar som intervjupersonerna visar på i detta avsnitt leder i en teoretisk mening till samma resultat – urinprovsvägran är en form av motstånd mot maktutövning. Utöver att konstatera att urinprovsvägran är en form av motstånd tillåter Foucaults maktanalys inte någon vidare teoretisering kring individens motivation till sitt handlande. Anledningen till detta är att Foucault fokuserade på maktens verkningar och resultat, och undvek att diskutera vilken *betydelse* makt och motstånd kan ha för enskilda individer (Garland 1990:137-139). I nästa avsnitt ser vi hur intervjupersonerna uttrycker en uppfattning om urinprovtagningssituationen som både kränkande och som en rutinmässig del av livet på anstalten.

#### 6.4. En kränkande situation

Urinprovtagningen beskrivs av intervjupersonerna som en situation i vilken de blir kränkta. För några av intervjupersonerna tycks uppfattningen av att vara kränkt inbegripa en känsla av maktlöshet; *Man*

---

<sup>19</sup> ”Gola” är slang för att skvallra.

känner ju att man har sina mänskliga rättigheter, att det är ingen som ska ha kontroll över en liksom. Det blir ju... Det blir ju på något sätt att man blir bestraffad till att lämna iallafall i slutändan (Charlie). Med att den intagne ”blir bestraffad” avser Charlie här att en urinprovsvägran kan resultera i extra tillagda dagar, indragen permission eller andra indragna privilegier. Citatet visar en känsla av att inte ha några alternativ och att kontrollen över tillvaron är bortom ens räckvidd. Intervjupersonerna som uttryckte en sådan maktlöshet i relation till urinprovtagningssituationen uppfattar att de saknar en grundläggande kontroll över situationen. Det som uppfattas som förnedrande är ”Att de kommer liksom med [en] mugg och [säger att] ’nu ska du göra det här’” (Frank). För dessa intervjupersoner är situationen förknippad med en en känsla av att ens – som Charlie uttrycker det – ”mänskliga rättigheter” inte tillgodoses på ett rimligt vis. Känslan går möjligen att relatera till att urinprovtagning är en tvingande situation där den intagne har en skyldighet att lämna urinprov enligt lag (SFS 2010:610), vilket kanske får den intagne att känna sig maktlös och utan handlingsalternativ. Urinprovtagningssituationen kunde också framträda som en påtaglig aspekt av anstaltslivet för vissa intervjupersoner, särskilt Marcus, som mer än de andra uttryckte att han hade ”svårt att kissa inför publik”. Tiden mellan urinprovtagningarna blev för Marcus ”ett stressmoment”. Flera intervjupersoner uppgav att de tänkte på nästkommande urinprovtagning under tiden mellan provtagningarna; ”Det gör man ju hela tiden alltså<sup>20</sup>” (Roberto).

Bortom denna kränkning som gäller den intagnes grundläggande rättigheter och den ständiga medvetenheten om nästa urinprovtagning, tenderar intervjupersonerna att lägga stor vikt vid den egna kroppen under urinprovtagningen. Vid frågan om vad som är kränkande i situationen anges primärt nakenheten och kriminalvårdspersonalens observation under provtagningen som särskilt viktiga aspekter. Dessa teman behandlas härnäst.

#### 6.4.1. Nakenhet och kriminalvårdspersonalens närvaro

Intervjupersonernas skildringar skiljer sig åt angående hur mycket den intagne måste klä av sig under urinprovtagningen. Enligt vissa utsagor kräver kriminalvårdspersonal att den intagne är helt naken, andra gånger räcker det ”med att dra ner byxorna och... ja, synligt visa urinprovet” (Marcus). Som snart är tydligt finner intervjupersonerna provtagningen kränkande oavsett om de måste vara helt eller delvis nakna. Nedan följer ett citat av Denise och ett av Roberto som belyser att nakenheten är en framtädande del av urinprovtagningssituationen.

*Och sen så får man klä av sig helt naken och så får man sätta sig på toaletten med liksom benen såhär [visar att man måste sära på benen] och så tittar de så att man inte har*

---

<sup>20</sup> Roberto svarar här på frågan ”Tänker man på urinprovet emellan proven?”.

*stoppat upp någonting, eller stoppat upp något rör och har någon annans urin och så*  
(Denise)

*Och sen så står det någon och tittar på dig hela tiden medan du kissar och det är så förnedrande, man vänjer sig aldrig. Vissa kanske gör det men jag har aldrig vant mig. // Jag tycker det är... jag hatar att lämna urinprov alltså, jag tycker det är så förnedrande*  
(Roberto)

I citaten ovan är nakenheten och kriminalvårdspersonalens närvaro påtaglig och det är tydligt att både Denise och Roberto uppfattar att personalen utför en observation av deras kropp – och att nakenheten är det som möjliggör en sådan observation. Detta intresse för den mänskliga kroppen är enligt Foucault ett kännetecken för hur kontroll och makt utövas inom disciplinära institutioner såsom fängelset (Foucault 2003:30-35, 138-141). I Denises fall utgör dels den noga observationen av hennes underliv, dels den blottande kroppsliga ställningen som krävs av henne för att möjliggöra denna observation, två åtgärder som syftar till att förhindra att den kvinnlige intagne manipulerar urinprovet. Det är möjligt att det på grund av könens olika, låt oss kalla det, kroppsliga disposition krävs en mer utstuderad och närgången observation av kvinnliga intagna jämfört med män. Huruvida detta är fallet eller ej samt om urinprovtagningen, som en konsekvens av detta, uppfattas som mer kränkande för kvinnor jämfört med män är frågor som denna studie dessvärre inte har möjlighet att besvara. Oavsett vilket så krävs det även av manliga intagna en noga kroppslig övervakning för att säkerställa att den intagne ej fuskar under urinprovtagningen; ”*Det är sällan de står bakom, de står bredvid oftast så att de kan se ballen på dig [och] att du inte fifflar och så där*” (Roberto). Intervjupersonerna visar i detta avsnitt att de är väl medvetna om att de observeras noga av kriminalvårdspersonal. Intervjupersonernas uppfattning om att urinprovssituationen är kränkande bekräftar den lilla mängd forskning som redan finns i ämnet (Brottsförebyggande rådet 2005:31; Kriminalvården<sup>21</sup> 2013:15). Övervakningen, och därmed maktutövningen, verkar ha en stor betydelse för att de uppfattar situationen som kränkande.

Då dessa och liknande teman dök upp under intervjuerna ombads intervjupersonerna att precisera vad i situationen som gjorde att den uppfattades som kränkande eller förnedrande<sup>22</sup>. Denise har det första ordet: ”*Att man får klä av sig naken, att någon ska stå och titta på en när man klär av sig naken och sitter på toaletten. Det är det som... kan uppfattas som kränkande även fast dem gör sitt jobb och så*”. Då Roberto ombads att precisera vad det är som uppfattas som förnedrande gav han svaret; ”*Att någon*

---

<sup>21</sup> Notera dock att Kriminalvårdens (2013) studie endast intervjuade kriminalvårdspersonal om hur de tror att intagna uppfattar situationen.

<sup>22</sup> Intervjupersonernas egna ordval användes i uppföljningsfrågan för att inte leda dem på något vis.

*annan står och stirrar på din kuk liksom, att du är näck*". Charlie svarade: "Nej, men just att man ska stå där och de ska titta och... det är speglar överallt". Svaren visar tydligt att intervjupersonerna uppfattar situationen som kränkande. Nakenheten är enligt intervjupersonerna central för att de uppfattar situationen på detta vis och detsamma gäller kriminalvårdspersonalens observation av deras nakna kroppar. Under urinprovtagningen blir något djupt privat hos den intagne tvingande synligt, liksom blottat. Som är tydligt i citaten ovan framställs nakenheten i regel tillsammans med att de samtidigt övervakas av kriminalvårdspersonal. Det tycks i mångt och mycket vara närvaron och observationen av personalen som gör att nakenheten uppfattas som kränkande av intervjupersonerna. Notera också hur Charlie lyfter fram att speglarna är en del av observationen och att det är en del av att situationen uppfattas som kränkande. Spegelarna är viktiga av den anledningen att kriminalvårdspersonalens placering i rummet kan variera – den intagnes kropp är alltså synlig genom speglarna.

Intervjupersonernas uppfattning om att urinprovtagningen är kränkande är en aspekt av situationen som inte ryms inom Foucaults maktanalys. Det är just individens *uppfattning* om situationen och vad den betyder för individen som Foucault negligerade i sina tankar om makt och motstånd; att intervjupersonerna uppfattar urinprovtagningen på ett eller annat vis är därför svårt att teoretisera kring. Det är dock anmärkningsvärt att intervjupersonerna anger att övervakningen genom speglar och kriminalvårdspersonal – viktiga delar av maktutövningen – är betydelsefull för att de uppfattar situationen som kränkande. Maktutövningen tycks vara en stor anledning till att intervjupersonerna upplevt situationen som, i vissa fall djupt, kränkande. Nedan presenteras ytterligare en annan aspekt av intervjupersonernas uppfattning om urinprovtagningssituationen, som i viss mån speglar den kränkande aspekten.

#### 6.4.2. En rutinmässig situation

Som vi nu har sett anser intervjupersonerna att urinprovtagningssituationen är kränkande. Det finns också exempel på att intervjupersonerna uppfattar provtagningen som en rutinmässig del av vardagen på anstalten. Denna betydelse som intervjupersonerna ger situationen är framträdande i intervjuerna och uttrycktes av alla utom Roberto. Nedan visar Denise på både den kränkande och den rutinmässiga uppfattningen, och Frank visar på den senare.

*När jag var aktiv [missbrukare] och satt i fängelset så var det [urinprovtagningen] det värsta jag visste, jag tyckte att det var så kränkande att klä av sig naken // Men sen när man har gjort det några gånger och suttit i fängelse flera gånger, då blir det till en vana till slut. Man tycker väl inte att det är lika jobbigt sen som man gjorde första gången*  
(Denise)

*Jag har hållit på med det här så länge så jag kan i stort sett dra fram och klämma några droppar när som helst (skratt) för vem som helst, så liksom... Jag har blivit avtrubbad på något vänster (Frank)*

Intressant är förstås att Denise både uttrycker att urinprovtagningen var det värsta hon visste och att det till slut blir till en vana; två till synes motsatta uppfattningar. Även Marcus lyfter här fram den rutinmässiga aspekten: ”vi var så pass drillade och så där va så det var en formalitet, en rutin från båda sidors perspektiv”. Intervjupersonerna menar att urinprovtagningssituationen uppfattas som en ”vana”, en ”formalitet” och en ”rutin”. Uppfattningen är intressant både då den är framträdande i datamaterialet men också för att den är en slags motpart till den kränkande aspekten, som samtliga intervju personer uppfattar. Uppfattningen om att urinprovtagningen är en rutinmässig del av vardagen på anstalten bekräftar för övrigt vad tidigare forskning har visat (Brottsförebyggande rådet 2005:25; Kriminalvården 2013:15).

Hur kommer det sig att intervjupersonerna ger exempel på två till synes motsatta sidor av situationen? Möjligen rör det sig om en förändring över tid i intervjupersonernas syn på maktutövningen, att den intagne till slut blir ”avtrubbad” (Frank) inför situationens kränkande inslag. Om detta är fallet, och vad som i sådant fall påverkar intervjupersonerna att se annorlunda på saken, är dock ämnen som faller utanför denna studies räckvidd. Vi kan dock konstatera att den lilla mängd forskning som redan finns också visar att intagna kan uppfatta urinprovtagning på dessa två sätt; både som en kränkande situation och som en rutinmässig procedur (Brottsförebyggande rådet 2005:25; Kriminalvården 2013:15).

## 7. Slutsatser

Denna studie har, utifrån Foucaults maktanalys, undersökt före detta intagnas syn på urinprovtagningssituationen. Makt är enligt Foucault en ojämlik relation mellan individer och den aktivitet som den överordnade uttrycker genom handling gentemot den underordnade. Den överordnade partens handlingar är *maktutövning* och den underordnades handlingar som är avsedda att rubba maktutövningen och maktrelationen är *motstånd*.

1. Hur uppfattar intervjupersonerna maktrelationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal samt maktutövning i samband med urinprovtagningen?

Intervjupersonerna uppfattar att maktrelationen mellan intagna och kriminalvårdspersonal är djupt ojämlik. En aspekt av maktrelationen är att den avgränsar grupperna från varandra; intagna är för intervjupersonerna *vi* och kriminalvårdspersonal *dem*. Analysen av intervjuerna visar också att

kriminalvårdspersonal kan ge intagna socialt stöd, vilket enligt Foucaults maktanalys är en aspekt av maktrelationen.

Studien visar även att urinprovtagning är ett exempel på maktutövning eftersom situationen består av övervakning liksom belöning och bestraffning; fundamentala delar av maktutövning enligt Foucault. Intervjupersonerna ger även exempel på hur maktutövning kan vara inskriven i rummets själva utformning genom t.ex. speglar som är placerade i rummet där urinprovtagningen genomförs.

2. På vilka sätt kan intagna enligt intervjupersonerna göra motstånd mot urinprovtagningssituationen?

Intervjupersonerna ger prov på två olika sätt att göra motstånd mot maktutövningen; genom att fuska och genom att vägra lämna urinprov. Att fuska uppfattas som principiellt möjligt men mycket svårt att genomföra. Urinprovsvägran ter sig för intervjupersonerna som ett mer rimligt alternativ jämfört med att fuska, allra helst då de har använt narkotika och därmed tror sig veta att en analys av urinet skulle upptäcka narkotika.

3. Finns det aspekter av intervjupersonernas uppfattning av urinprovtagningssituationen som inte ryms inom Foucaults maktanalys?

Studien visar att det finns en rad aspekter som inte lätt ryms inom Foucaults maktanalys. Till dessa hör intervjupersonernas olika anledningar till att göra motstånd mot urinprovtagningen. Den mest framträdande aspekten som inte ryms inom Foucaults maktanalys är intervjupersonernas uppfattning om att situationen är kränkande. Kränkningen består av att vara naken inför kriminalvårdspersonalens observation under urinprovtagningen. Uppfattningen av att vara kränkt är nära sammankopplat med maktutövningen under proceduren. Urinprovtagningen kan även ha en mer rutinmässig och vardaglig betydelse för de flesta av intervjupersonerna.

## 8. Avslutande diskussion

Denna studie är på många sätt en introduktion och en inledande utforskning av hur intagna uppfattar och resonerar kring urinprovtagningssituationen. Möjligheter till att generalisera slutsatser är som redan behandlat små på grund av tveksamheter i urvalets representativitet gentemot en bredare population. Samtidigt som det naturligtvis är beklämmande att intervjupersonerna har uppfattat urinprovtagningen som så kränkande som de uttrycker, måste detta alltså inte innebära att samtliga före detta intagna på anstalter i Sverige uppfattar situationen likadant. På grund av det lilla antalet intervjupersoner har jag heller inte sett några möjligheter att diskutera intervjupersonernas olika uppfattningar relaterat till socioekonomisk bakgrund, kön, genus mm. – allra helst sedan jag valde att inte fråga intervjupersonerna om sådana saker. Förhoppningsvis kan framtida forskning komplicera



bilden genom att lyfta fram den heterogenitet som jag antar finns bland gruppen före detta intagna. Det är förstås tänkbart att dessa faktorer kan ha betydelse för hur intervjupersonerna uppfattar situationen. Jag vill också påpeka att jag har varit försiktig att inte antyda en kausalitet i texten, särskilt de gånger som maktutövning har varit en del av intervjupersonernas uppfattning av urinprovtagningen. Att t.ex. påstå att maktutövning *påverkar* intagna eller att maktutövningen *leder* till att intagna blir kränkta är i min mening problematiskt då jag endast undersökt intervjupersonernas uppfattning om det som Foucault menar är maktutövning.

I avsnittet om olika anledningar till att göra motstånd behandlades hur intagna kan vägra att lämna urinprov av lojalitet mot andra intagna och för att förhindra att kriminalvårdspersonal upptäcker att det finns narkotika på avdelningen. En alternativ tolkning av detta tema är att det, på samma vis som det finns maktrelationer mellan intagna och kriminalvårdspersonal, finns maktrelationer mellan intagna på fängelset. De citat som finns att läsa i samma avsnitt kan enligt en sådan tolkning förstås som att intervjupersonerna ger uttryck för en maktutövning, snarare än lojalitet, gentemot andra intagna. Tolkningen är intressant eftersom den går ett steg längre än den maktrelation som behandlas i denna studie, den mellan kriminalvårdspersonal och intagna, och komplicerar bilden av hur makt kan verka i en fängelsemiljö genom att diskutera den intagne som överordnad.

Att den kränkande aspekten och den rutinmässiga betydelsen av urinprovtagningen inte ryms inom Foucaults maktanalys kan, som vi har sett, ses i relation till ett avståndstagande till fenomenologin; individens uppfattning om makt och motstånd var aldrig av stort intresse för Foucault. Vi kan dock notera att kroppen spelar en mycket stor roll i maktutövningen; det är kroppen som makten fokuserar på, det den övervakar. Kroppen är också central när det gäller det beteende som önskas korrigeras genom belöning och bestraffning. Att makt inriktar sig på kroppen är förstås också en viktig del av denna studie vad gäller övervakningen av intagna under urinprovtagningen. Kanske finns det här en möjlighet att vidareutveckla maktanalysen till att innehålla upplevelsemässiga aspekter såsom hur underordnade *upplever* denna maktutövning som så tydligt inriktas på kroppen. Å andra sidan vittnar kanske denna svårighet att inrymma individers upplevelser i maktanalysen snarare om en svaghet när det gäller Foucault generellt och maktanalysen specifikt. Det är min uppfattning att både den kränkande aspekten är centrala för situationen, inte minst för intervjupersonerna själva. Vidare ser jag det som högst sannolikt att andra studier som också utforskar urinprovtagningen ur den intagnes perspektiv kommer att finna dessa aspekter som mycket viktiga för både den intagne och situationen. Jag välkomnar förstås andra teoretiska perspektiv för att se närmare på situationen, oavsett deras tankemässiga ursprung. Foucaults maktanalys är trots allt ett av många sätt att förstå den situation som intervjupersonerna så färgstarkt beskriver i denna studie.

Studien visar att intervjupersonerna uppfattar både belöningar och bestraffningar i relation till urinprovtagningen. Huruvida Kriminalvården skulle använda ordet *bestraffning* är tveksamt men det torde vara uppenbart att urinprovsvägran och fusk kan leda till konsekvenser för den intagne. Intressant vore att se om det i Kriminalvårdens praktiker och bland personalen går att finna att de i sitt arbete också betraktar urinprovtagning som en fråga om belöning och bestraffning. Frågan borde kunna besvaras med en undersökning som riktar sig till kriminalvårdspersonal istället för intagna. I mer generella ordalag är ett rimligt nästa steg i forskningen om urinprovtagningssituationen att på en större skala undersöka hur intagna uppfattar situationen och att relatera detta till hur det ser ut internationellt. Kanske kan denna forskning ge vägledning gällande hur väl andra metoder, t.ex. utandningsprover, kan fungera för att säkerställa att både Kriminalvården når sina mål och att intagnas integritet respekteras i största möjliga mån.

Jag vill avslutningsvis betona att den kränkande aspekten av urinprovtagningssituationen som intervjupersonerna vittnar om i denna studie utgör ett teoretiskt problem, inte ett empiriskt sådant. Eftersom denna studie liksom tidigare forskning visar att intagna uppfattar urinprovtagningssituationen som kränkande och förnedrande är det viktigt att forskningen om situationen, och hur intagna uppfattar den, fortsätter.

## 9. Litteraturlista

- Brinkmann, Svend. & Kvale, Steinar. 2014. *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Brottsförebyggande rådet. 2003. *Vård av missbrukare i anstalt. En utvärdering av kriminalvårdens särskilda satsning på narkotikabekämpning*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Brottsförebyggande rådet. 2005. *Intagna om missbruksvården i anstalt. Kriminalvårdens särskilda narkotikasatsning sett från klienternas perspektiv*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Brottsförebyggande rådet. 2007. *Den fortsatta narkotikasatsningen i kriminalvården. Anstaltschefernas bild och de intagnas upplevelser*. Rapport 2007:25. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Brottsförebyggande rådet. 2008. *Behandling av narkotikamissbrukare i fängelse. En effektstudie*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Bryman, Alan. 2008. *Samhällsvetenskapliga metoder*. Stockholm: Liber.
- Foucault, Michel. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. Gordon, Colin (red). New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1984. "Space, Knowledge and Power". I: *The Foucault reader*. Rabinow, Paul (red). New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 2002. *Sexualitetens historia. Band 1. Viljan att veta*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos.
- Foucault, Michel. 2003. *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv förlag.
- Foucault, Michel. 2005. *The order of things*. London: Routledge.
- Garland, David. 1990. *Punishment and Modern Society. A Study in Social Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Hörnqvist, Magnus. 2012. *En annan Foucault: Maktens problematik*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Kriminalvården. 2007. "Bättre ut". *Kriminalvårdens vision och värdegrund*. Norrköping: Kriminalvården.

Kriminalvården. 2016a. *KOS 2015: Kriminalvård och statistik*. Norrköping: Kriminalvården.

Kriminalvårdens utvecklingsenhet. 2011a. *Utsöndringsprofiler för cannabis i urin: En studie av utsöndringstider hos missbrukare*. Norrköping: Kriminalvården.

Kriminalvårdens utvecklingsenhet. 2011b. *Ny metod för drogtestning: applikation av utandningsprov som alternativ till urin*. Norrköping: Kriminalvården.

Kriminalvårdens utvecklingsenhet. 2013. *Straff och personlig integritet*. Norrköping: Kriminalvården.

Kriminalvårdens utvecklingsenhet. 2014. *Klientkartläggning 2013 – Ett regeringsuppdrag. En presentation av bakgrundsfaktorer hos Kriminalvårdens klienter*. Norrköping: Kriminalvården.

Nilsson, Roddy. 2008. *Foucault – en introduktion*. Malmö: Égalité.

Rajan, Tilottama. 2002. *Deconstruction and the Reminders of Phenomenology: Sartre, Derrida, Foucault, Baudrillard*. Stanford: Stanford University Press.

SFS 2010:610. *Fängelselag*.

Skrinjar, Monica. 2003. "Forskare eller 'babe'? Om genuskonstruktioner i intervjusituationer". I: Lander, I. & Pettersson, T. & Tiby, E. (red.) *Femininiteter, maskuliniteter och kriminalitet. Genusperspektiv inom svensk kriminologi*. Lund: Studentlitteratur. s. 101 – 139.

Sohlberg, Britt-Marie. & Sohlberg, Peter. 2013. *Kunskapens former. Vetenskapsteori och forskningsmetod*. Malmö: Liber.

SOU:2000:126 - *Vägvalet - den narkotikapolitiska utmaningen*.

SOU 2005:054. *Framtidens kriminalvård*.

Spradley, James. 1979. *The Ethnographic Interview*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Vetenskapsrådet. 2002. *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*. Vetenskapsrådet.

## 9.1. Internetkällor

Kriminalvården. 2016b. <https://www.kriminalvarden.se/fangelse-frivard-och-hakte/fangelse/arbetet-mot-narkotika/> (Hämtad 2016-06-09).

## 10. Bilagor

### 10.1. Intervjuguide

Intervjupersonen ombeds att ”walk me through” en typisk urinprovssituation. Kanske har intervjupersonen något specifikt minne som sticker ut, en spontan tanke eller känsla kring ordet urinprov.

- Rumsliga detaljer – Spegel
- Kriminalvårdspersonalens närvaro

Tema taktiker – sätt att tänka eller agera – mot urinprovtagningssituationen;

- Angående att kringgå urinprovtagningen, t.ex. genom att fuska.
- Att räkna på tiden det tar för drogen att gå ur kroppen. Hur kan detta påverkas av den intagne? Hur är det med träning, dricka vatten, etc?
- Urinprovsvägran

Tema urinprovtagningssituationens betydelse och den intagnes uppfattning;

Hur situationen uppfattas i termer av känslor, sinnesstämning, tankar. Kroppens betydelse under urinprovtagningssituationen och att man är naken och under observation av andra. Om situationen är jobbig på något vis – varför och hur man ser på det.

- Finns det något i situationen som man uppfattar att man som intagen kan påverka?
- Förändras synen på situationen?
- Skillnader mellan avdelningsformer
- Vilken betydelse relationen till ’plitar’ kan ha
- Vilken betydelse relationen till andra intagna kan ha
- Tänker man på urinprovtagningssituationen mellan proven?